

ҚОРАЛПОҒИСТОНЛИ ТҮРКМЕНЛЕРДИҢ СӨЙЛЕҰ ТИЛИНДЕ МОРФОЛОГИК СӨЗ ЖАСАЛЫҰ

Куртчаев Алтыбай

*Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети
Туркман тили ҳәм әдебияты кафедрасы ассистентти*

Қарақалпақ хәм түркмен тиллериниң сөзлик қурамындағы көплеген сөзлер бир-бирине сәйкес келетуғын ортақ сөзлер болып табылады. Бундай өзгешеликлер қарақалпақ хәм түркмен тиллериниң өз ара тәсири нәтийжесинде Қарақалпақстанның Хожели хәм Шоманай районларында жасаўшы түркменлердиң сөйлеў тилинде қолланылатуғын, түркмен әдебий тилинде ушыраспайтуғын гейбир сөзлерде анық көринсе, ал Қарақалпақстанның, эсиресе, қубла районларында, сондай-ақ Хожели хәм Шоманай районларында түркменлер менен бирге отырған аз санлы қарақалпақлардың сөйлеў тилинде түркмен тилине тән болған гейбир сөзлерде анық көринеди. Қарақалпақстанда жасаўшы түркменлердиң қарақалпақлар менен узақ ўақытлар араласып жасаўы, жумыс процессинде пикир алысыўы, эсиресе, Хожели, Тақыятас хәм Шоманай районларының аўылларында болған түркменлердиң, сондай-ақ түркменлердиң арасында отырған аз санлы қарақалпақлардың сөйлеў тилине екінши тилге тән болған көплеген сөзлердиң өтиўине алып келген. Сөзлердиң бир тилден екінши тилге аўысыўы айырым адамлардың ямаса адамлар топарының сол еки тилди араластырып қолланыўының нәтийжеси болып есапланады. Э.Хауген: «...қабыл етилетуғын хәр бир элементти алды менен бир адам қолланады, кейин ол көпшилик тәрәпиннен қабыл етиледі. Демек, тилге кирген жаңа сөз ен; болмағанда қолланылыўының биринши дәўиринде сөйлеў тилине тән қубылыс болып есапланады.

Сөз өзлестирилетуғын тил бирликлериниң қабыл етилген элемент пенен алмастырылыўы ана тилинде сөйлейтуғын адам тәрәпинен сөйлеў мәдениятына қадағалаўдың пәс дәрежеде болыўы нәтийжесинде келип шығады. Бул жағдай көбинесе сөйлейтуғын адамның пикирдиң мазмунына дыққат берип, ал оның аңлатылыў формасына екінши дәрежели нәрсе сыпатында қарағанлығынан келип шығады. Бул туўралы Л.В.Щерба былай жазады: «...еки тилде сөйлейтуғын адамның санасында үш элемент-предметтиң мазмуны хәм оның еки тилде алатылыўы турады. Егер усы кейинги еки элементтиң бири тосаттан, ўақытша ямаса улыўма қолланылмаса, екіншиси тәбийий ҳалда оның орнына

қолланыла баслайды.»³⁴.

Ауызеки сөйлеу арқалы сөзлердің қабыл етилиуі ғәрезсиз қәсийетте болып, бул процесстиц үстинен қадағалау кыйын болады. Еки тиллилик уактында сөзлердің бир тилден екінши тилге өтиуі көп уакытлар дауам етеди, бирак оның интенсивлиги қарым-қатнас тарауларының хәммесинде бирдей емес. Лингвистикалық әдебиятларда қарым-қатнас тарауларының бөлиниуі тууралы хәр түрли пикирлер бар.

1. Улыума мәмлекетлик қарым-қатнас; 2. Территориал-регионаллык қарым-қатнас; 3. Жергиликли қарым-қатнас; 4. Өндириллик; 5. Шацарақ хәм турмыслық қарым-қатнас; 6. Үрп-әдетлик қарым-қатнас.^{35 36}

В.А.Аврорин қарым-қатнас тарауларының былай бөлиниуіне тилдің қолланылуы орталығы бойынша классификациясы сыпатында қарап, қарым-қатнас тарауларын болса, анық жәмийетлик ис-хәрекетиниц нәтийжесинде пайда болған топар деп есаплайды. Оның пикиринше, қарым-қатнас топарларының қатарына төмендегилер кириуі шәрт:

1. Ауыл-хожалық ис-хәрекетиниц тарауы; 2. Сиясий-жәмийетлик ис-хәрекетиниц тарауы; 3. Турмыс тарауы; 4. Шөлкемлестирилген билимлендириу тарауы; 5. Көркем әдебият тарауы; 6. Ғалаба хабар қураллары тарауы; 7. Эстетикалық тәсир етиу тарауы; 8. Ауызеки халық дәретпелери тарауы; 9. Илимий тарау; 10. Барлық көринистеги өндириллик тарауы; 11. Жеке жазыулар тарауы; Гейбир илимий әдебиятларда бул классификациялардың айырымларында көрсетилген тараулар талапқа ылайық келмейди деген пикир алға сүрилсе, екіншилериңде, олардың универсаль бола алмайтугыны ескертиледі.³⁷

Түркмен хәм қарақалпақ тиллери жоқарыда айтып өтилген тараулардың барлығында болмаса да, олардың көбиси бойынша тәсир етиу қубылысын бастан кеширеди. Себеби жоқарыда айтылып өтилген тарауларда тиллердің өз ара тәсир етиуі типологиясы бойынша бир-бирине сәйкес келмейтуғын, бир-бирине түсиниксиз, басқа-басқа системадағы тиллердің өз ара тәсир етиуінде пайда болады. Қарақалпақ хәм түркмен тиллери фонетикалық, морфологик, лексикалық, грамматикалық қурылысында улыўмалықлардың болғанлығы ушын тек бирнеше тарауларда ғана тәсир етиу процеси болып өтеди.

³⁴ Шерба Л. В. Сонда. 135 б.

³⁵ Швейцер А. Д., Никольский Л.Б. Введение в социоллингвистику. - Москва: «Наука», 1978. -Б.92-93.

³⁶ Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка. - Ленинград: «Наука». Ленингр. отд., 1978. -Б.76.

³⁷ Шмелев Д.Н. Русский язык в его функциональных разновидностях. -Москва: «Наука», 1977. -Б.74.; Михалченко В.Ю. Проблемы функционирования и взаимодействия литовского и русского языков. -Вильнюс: 1984. -Б. 11.

Қарақалпақ тилинің хәзирги ўақытта Қарақалпақстанда қарақалпақ хэм өзбек тиллерине мэмлекетлик тил бийлиги берилген. Мэмлекетлик басқарыў ислеринде жоқары лаўазымларда туўысқан өзбек, қарақалпақ, қазақ миллети ўэкиллери менен бир қатарда түркмен миллети ўэкиллери де ислейди. *Қарақалпақ хэм түркмен тиллериниң морфологик, лексикалық тараўда бир-бирине тэсир етиўинде қарақалпақ тилиниң биринши топар түркменлердиң сөйлеў тилине тэсири аз сезиледи. Сиясий-жэмийетлик тараўға байланыслы уйым биргеликте ислесиў, кеңес-кеңсе-жыйналыс өткерилетуғын жер, ызам-қарар, жас аўлад//яиг өвлат-яш несил, жеке меншик//ековара менчик- еке хожалыц, Мәселен: Быйыл уюм болжакмыш. Дохот йыгнак кенседе болйомыш. Ёкары кенешин башшыгы Асан Ержанов. (Т.М.ш-х)* Бул мысаллардан көргенимиздей, биринши топардағы түркменлердиң сөйлеў тилинде де қарақалпақ тилине тэн болған сиясий-жэмийетлик термин- лердиң қолланылыўы артып бармақта. *Екинши хэм үшінши топардағы түркменлердиң сөйлеў тилинде қарақалпақ тилиндеги сиясий-жэмийетлик терминлер көбирек қолланылады. Мәселен: бирге ислеў// уюм-билеликте ишлемек, бас еркинлиги-шагсыет эр- кинлинги, кеңес//геңеш-маслахат, аўкам-бирлешик, шөлкем-гурама, мэмлекет-дөвлет, жоба-максатнама, ызам-канун, аўыл кеңеш-оба масла- хаты, жокары кеңес-ёкары межлис, мәлимлеме-гүвәхат. келисим//гелишим- шертнама, есгертув-дуйдырыш, есап-хасабат. Бизиң гарезсиз мэмлекетимизде адамларның бас еркинлиги, сөз еркинлиги конституцияда белгилеп берилген. Жас өвлатды жаксы тербиелеў биз мугаллымлерге байлы. (Т.ай)* **Өндирис пенен байланыслы сөзлер.** Бул тараў санаат, аўыл хожалығы, транспорт, байланыс, халыққа хызмет көрсетиў т.б. сыяқлы бирнеше киши тараўларды өз ишине алады. Өз гезегинде бул киши тараўлар да бирнеше киши бөлимлерден турады. Халықлардын, өндириллик тараўларындағы қарым-қатнасы әййемги дәўирлерден берли даўам етип келмекте. Қарақалпақстанда жасаўшы түркменлердиң сөйлеў тилине қарақалпақ тилиниң тэсир нәтийжесинде өндирилске байланыслы бир қатар сөзлер аўысқан.

Биринши топардағы түркменлерди сөйлеў тилинде ушырасатуғын зүрәт, партов, атов, менчик, алмурт, атан, кегей дерек, пашмак (баспац), бузав, буйра, күлал, күнде, гозапая сыяқлы сөзлер қарақалпақ тилинен аўысқан сөзлер, ал екинши хэм үшінши топардағы түркменлердиң сөйлеў тилинде ацшабак, бадия, байтерек, бүктерги, бузаў, гилем, земмер//зэмбер, загара, зүрәт, зейкеш, ийжан, отац, өрт, пацса, пердивал, тараш, палас, пәтте, пиязсийле, уйым, үскене, чеканка, шийе т.б. сөзлер қарақалпақ тили-

нин Қарақалпақстанда жасаўшы түркменлердиң сөйлеў тилине тийгизген тэсири

болып есапланады. Қарақалпақстанның қубла районларында, сондай-ақ Хожели хәм Шоманай районларында түркменлер менен отырған аз санлы қарақалпақлардың сөйлеў тилинде түркмен тилинде қолланылатуғын өндирис тараўына байла- ныслы гейбир сөзлер ушырасады. *Мәселен: Аш кәдиси, гаўыш-жүўери, көлче-көлие-майда атызлар, өзгерткен жерге гаўыш егамән. Бир көлие кәшир, бир көлие каўын ектим. (Х.Аз)* кориуимизге болады.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЁТЛАР.

1. Амансарыев Ж. Түркмен диалектологиясы. - Ашгабат: “Ылым”, 1971.
2. Аразкулыев С. Гарагалпагыстан АССР-ниң Дөртгүл районындакы түркмен геплешиклери. - Ашгабат: “Ылым”, 1961.
3. Артемов В. Метод структурно-функционального изучения речевой интонации. - Москва: Изд.-во Лит-ры на иностр. яз., 1974.
4. Ахаллы С. Махмуд Кашгарының сөзлүги ве түркмен дили. - Ашгабат: “Ылым”, 1958.
5. Ахунзянов Э. М. Двухязычие и лексико-семантическая интерференция. Казань: Казанского университета, 1978.
6. Ахунзянов Э.М. О разграничении интерференции и трансференции в условиях языковых контактов. Вопросы языкознания. Москва: АН СССР, 1978.
7. Баранникова Л.И. Сущность интерференции и специфика ее проявления. Проблемы двухязычия и многоязычия. Москва: АН СССР, 1972